

JANA NECHUTOVÁ

DOBA PŘEMYSLA OTAKARA II. A FORMULÁŘE JINDŘICHA Z ISERNIE

Tak zvané formuláře, sbírky vzorových listin nebo listů, mají ve středověké literatuře zvláštní postavení: je to žánr na pomezí literatury a dokumentu, a ježto se úzce dotýká diplomatiky jakožto vědy o listinném materiálu, jeho formou se dosud zabývala spíše právě diplomatika, kdežto z obsahu formulářů se snažilo čerpat, mnohdy se sporným výsledkem, dějepiscectví. Z těchto důvodů je to žánr literárněhistoricky málo prozkoumaný i využitý. I tato studie se bude snažit o postižení historických aspektů ve formulářové literatuře — chce v ní hledat, ovšem specificky literárně zprostředkované, vyjádření politických idejí doby Přemysla Otakara II.

Hledání odrazu politického myšlení nebo veřejného mínění této doby v literárních pramenech, i když ne právě ve formulářích, má předchůdce: nejdůkladnější pokus o rekonstrukci soudobých názorů na Přemysla Otakara II. učinil historik Josef Šusta, a již dlouho před ním, ve 2. ročníku nově založeného Českého časopisu historického, Jaroslav Rott,¹ vycházející z přesvědčení, že veřejné mínění lze rekonstruovat z literárních děl; ač je si vědom, že je v tomto ohledu třeba rozlišovat a hledat např. taková místa, kde „svědomitý mnich neopomněl zaznamenati, co se obecně mluvilo o událostech a osobách“ nebo ke vzácně zachovaným lidovým písním, „které třeba přešly v kroniku uměle rýmovanou“, čerpá nakonec i z vyloučeně umělých literárních pramenů, často na důležitých místech zřejmě stylizovaných a poplatných zákonitostem svého žánru. Pokoušíme-li se dnes téměř po stu letech o něco podobného, činíme tak s vědomím, že s literárními prameny je třeba zacházet ještě o mnoho opatrněji a že studium mentality má dnes své vlastní metody.

Že nám formulářové sbírky mohou být cenným pramenem pro poznání dobového politického myšlení, zjistil u nás doposud největší znalec stře-

---

¹ ŠUSTA 1935, 277 nn; ROTT 1896.

dověké „ars rhetorica“ u nás J. B. Novák ve své slavné studii „Středověká diktamina v souvislosti s antikou a renaissancí“.² Pohybujeme se zde ovšem na nejisté půdě přinejmenším ze dvou důvodů: jednak ve většině případů nemůžeme říci s jistotou, máme-li před sebou opravdu formulář, tj. nebyl-li zkoumaný list nebo listina adresátovi opravdu nikdy odeslán. V případě listinných formulářů se můžeme spolehnout na stanovisko Českého diplomataře:³ byl-li kus z jeho materiálu vypuštěn, je možno brát za dobře zdůvodněné a vysoce pravděpodobné, že má skutečně jen formulářový charakter a že tudíž můžeme zacházet s ním nikoli jako s primárním dokumentem, nýbrž jako s vyprávěcím pramenem, s dílem literárním. Toto kritérium je nám ale k dispozici jen do roku 1278, kam dnes sahá vydaná část CDB. — A za druhé nerozpoznáme, k jakému účelu ten či onen formulářový kus vznikl: nevíme, je-li to skutečný formulář v užším smyslu slova, tj. vzor pro stylizaci písemnosti, učebnicová ukážka, stylistické cvičení nebo prostě skutečné literární dílo, nezávislé na praktickém zřeteli a vzniklé z autorské potřeby reflektovat vnější události.

Pro dobu Přemysla Otakara II. je v tomto ohledu ústřední postavou Jindřich z Isernie. Nevíme o něm s jistotou mnoho, není možno ani považovat za opravdu definitivně rozhodnuté, byl-li v oné době u nás činný jeden nebo dva italské Jindřichové, byl-li autor listinných formulářů týž jako autor formulářů epistolárních, nevíme určitě, jak se k sobě mají osoby Jindřicha protonotáře a Jindřicha z Isernie. V poslední době se ustaluje mínění, především zásluhou prací J. Šebánka, S. Duškové a D. Třeštika, že jde o osobu jedinou.⁴ Ať je tomu jakkoli, jsou zde všechny předpoklady pro to, abychom většinu Jindřichových výtvorů považovali za literaturu — ať už za vlastní reflexe nebo jindy za školní cvičné kusy (zda se prokázáním, že měl v Praze na Vyšehradě školu, v níž vyučoval rétorice a stylistickému umění). Rozhodně to platí pro jeho sbírku epistolárních formulářů „Codex epistolaris Primislai Ottacari II.“, již se zabývá podrobně již J. B. Novák (viz pozn. 4), na jehož studii, v lecčems se stýkající s tímto výkladem, budeme odkazovat.

Stejně jako v jiné literatuře této doby se i u Jindřicha z Isernie objevuje nejnápadněji idea centrální a silné panovnické moci. Víme, že o silnou ústřední panovnickou moc stáli autoři staročeské epiky 13. a 14. století, že volání po silném vládci nebo jeho oslava zní z *Annales Ottakariani*, z *Vyprávění o zlých letech*, z *Kroniky Zbraslavské*; tzv. Dalimil byl přitom patrně reprezentant nižší šlechty, Petr Žitavský mluvčí kléru. U Jindřicha z Isernie je toto stanovisko zřejmě prohloubeno o motiv ghibellinského přesvědčení, s nímž přišel ze Sicílie. Je jasně vyjádřeno v textech, vydaných v *Emlerových Regestech II* pod č. 2557 a 2603:⁵ první z nich je stylistické cvičení na téma, dané incipitem „*In ista epistola questio solvitur, et quod imperator soli comparari debeat determinatur*“: dokazuje se, že

² ČCH 1909. Zvl. otisk ročníku, stran 68.

³ CODEX.

⁴ JIREČEK 1870; ULANOWSKI 1888; NOVÁK 1899; NOVÁK 1903; PETROV 1906, 1907; HAMPE 1910; DOSKOČIL 1937—38; HRUBÝ 1923; DUŠKOVÁ 1960; TŘEŠTÍK 1962; ŠEBÁNEK a kol. 1984; ANTIKA A ČESKÁ KULTURA 1978; SLOVNÍK 1984, 302—303.

⁵ REGESTA (dále jen „Reg.“) 1882; srov. HAMPE 1910, 43—45.

klérus si neprávem činí nároky na světovládu — tyto nároky patří, jak náležitě prokazuje světová i biblická historie, pouze císařství, které je sluncem světa, ač se o takovýto titul uchází papežství a impériu chce přiznat pouze symbol měsíce. Je zde i zmínka — zajímavá zvláště ve vztahu k pozdější české reformní literatuře — o donaci Konstantinově („... *cum magnifica liberalitas et liberalis magnificentia Constantini claris libertatum insignibus prelargis donorum muneribus multisque ornarit honoribus ingratis arroganciam sacerdotum* . . .“).

Druhý kus mluví o disputaci, jež se prý odehrála snad v roce 1271 na uherské hranici mezi Jindřichem z Isernie a Brunonem Olomouckým na jedné straně a Bernardem, biskupem ze Seckau, na straně druhé, a to opět o otázku, zda je císařství vyjádřeno symbolem slunce nebo jen měsíce. Autor textů nešetří invektivami proti kléru a římské kurii, podobně jako je čteme v dalším kusu Regest, zcela jistě formuláři, přinášejícím tři varianty pisatelovy zprávy o pobytu na papežském dvoře (Reg. II, n. 2558, s. 1103): „... *in domini pape curia* . . . , *ubi ex diversarum mixtura gencium et diversis habitum ritibus grata varietas quedam nascitur, confusio et quasi fidei corruptella; ubi fex plumbea pro auro venditur defecato, ubi magna conceduntur (comeduntur?) patrimonia una cena, ubi quantum quisque sua nummorum servat in arca, tantum habet et fidei, ubi contempnere numina pauper creditur atque deos diis ignoscentibus ipsis; in qua luteorum loco vasorum scyphi habentur argentei superficietenus deaurati* . . .“

S těmito texty je dále spřízněn Jindřichův formulář, který otiskuje Hampe (viz pozn. 4) pod č. 10, vzniklý za sedisvakance mezi pontifikáty Klimenta IV. a Řehoře X., tedy v letech 1269—1271, text, stěžující si na klérus, který upadl do hrabivosti, rozkošnického života a všeobecné nekázně. Nelze vyloučit, že temperamentní protipapežské invektivy v tomto typu Jindřichových projevů jsou závislé na 1. knize Listů Petra de Vineis, která je věnována aktům a korespondenci v boji mezi císařem a papežem a obsahuje ostré invektivy proti papeži a kardinálům a je silně protiklerikálně laděna. Takovouto souvislost a vnitřní ideovou spřízněnost Jindřichovu s Petrem de Vineis postihl Doskočil (o. c., s. 98, viz pozn. 4) v konstatování, že „Iserňan psal . . . v sebevědomí člověka, který viděl v Přemyslu II. Fridricha II. a v sobě nového Petra z Vinei“.

Zřejmě v srpnu 1273 vznikl text, jenž lapidárně dává „discrecioni vestre“ na vědomí, že „*ipsa sit duricies vicarius Jesu Christi*“ — řeč je o Řehořovi X., jemuž pochopitelně nebyl sicilský vyhnanec ani trochu nakloněn. Na tom nic nemění jiný dochovaný formulář,⁶ v němž dává autor Přemyslu Otakarovi II. děkovat kardinálům za Řehořovo zvolení papežem, ani formulář další (Doll. n. II, Reg. II/1, n. 760), jenž jako by Přemyslovi oznamoval velmi nadneseným tónem nejen narození dědice, ale — dokonce na prvním místě — výsledek papežské volby z 1. září 1271: tokem vlastních slov se dal Jindřich — pokud byl opravdu autorem tohoto i předchozích formulářů on — unést až k výroku „*aurora consurgente populus sol mundo emicuit matutinus, qui per orbis lucem orbitam purgabit*“

⁶ DOLLINER (dále jen „Doll.“) 1803, n. III (= Reg. II/1, n. 764).

tenebras, papa novus . . .“ — „denice vzešla lidem a světu se zaskvělo jitřní slunce, které zasvětlí zřítelnicí celé země a projasní temnoty, nový papež . . .“ Za pouhý Jindřichův formulář je všeobecně uznáván Otakarův protest papeži proti volbě Rudolfa Habsburského římským císařem (Doll. n. VII, Reg. II, n. 840), dosud bývala uznávána za autentickou tzv. Přemyslova zpráva papeži Alexandrovi IV. o bitvě u Kressenbrunn⁷ (Reg. II, n. 271), do Českého diplomatáře však po náležitém prozkoumání pojata nebyla.⁸

Formulářová literatura, spjatá se jménem Jindřicha z Isernie, tedy odráží antiklerikální názor svého autora, nakloněného proti papeži institucí římského císařství. Tato náklonnost byla snad ještě živena pretencemi tehdejšího českého panovníka, v jehož okruhu se Jindřich pohyboval, na římský císařský stolec. Zvolení Rudolfa Habsburského bylo už patrně zklamáním i pro Jindřicha, který názorově splynul s Otakarovým prostředím a který tedy od této chvíle stojí po jeho boku v půtkách s Rudolfem Habsburským: jde tak daleko, že ve zmíněném protestu papeži proti Habsburkově volbě znovu zapomíná na své přesvědčení, že papežství je institucí nižší nežli císařství, a volá k němu o pomoc jako k vyšší instanci: „*Si quando res publica premitur vel nobis infertur iniuria, nec admittit ratio nec favet possibilitas vel voluntas, ut recurramus ad alium nisi ad vos tantummodo, qui generali residetis in solio . . . ex officii sumpto debito in recti statera iudicii decernentes singula et figurantes iura provideque toto sparsim promulgantes in orbe, prava tenemini linea rectitudinis exequare . . .*“ O této stížnosti jsou historikové zajedno, že její, jak se většinou domnívají, „nechutný“ tón vylučuje, aby kdy byla vyšla z Otakarovy kanceláře. — Dolliner otiskuje (č. XV—XVII, Reg. II, n. 1045—47) další tři dokumenty z pera Jindřicha z Isernie, stížnosti, literárně vysoké úrovně, německým knížatům na Jindřicha Bavorského, který se dal na stranu Habsburkovu. Jindřich z Isernie formuluje také patrně Otakarův i svůj názor na narovnání mezi Rudolfem a českým králem (Doll. n. XVIII, XIX, Reg. II, n. 1056—1058).

Pravý literární výraz epistolární konsolace dal Jindřich z Isernie stavu věcí po ztrátě rakouských území roku 1275 ve zřejmě fiktivním listu Otakarovu královně Kunhutě (Doll. n. II, Reg. II, n. 747): „*Karissime uxori sue . . . salutem et spiritum fortitudinis in adversis. Postquam sic nostris forsitan exigentibus meritis accidit, ut terras amiserimus bellico sudore multique impensa sanguinis nobis partas, indulgere vos luctibus non oportet, sed muliebribus procul querelis excussis nostra fatorum tolleremus equanimiter opera, ut dum regia maiestas posse non videbitur infortunius opprimi et inimici se nobis obfuisse non gaudeant, et circumsepti discretionem prudentie ac magnanimitatis vigere robore, quibus principum firmari debent soli, censeamur, attendentes, quod errore ducentur devio, qui fortune sinistrantis instanciam lacrimosis eiulatibus querelantur; sapienter vero faciunt, qui adversus adversa, quasi despicientes aspere fortune acer-*

⁷ Srov. NOVOTNÝ 1937, 84 nn.

⁸ Obdobnou zprávu Rudolfovu, rovněž papeži, o vítězství nad českým Přemyslem na Moravském Poli máme rovněž jako formulář — Reg. II, n. 1138, zajímavá je v této souvislosti rovněž „*Narratio de bello Rudolphi, regis Romanorum, cum Ottakaro, rege Bohemorum*“, Reg. II, n. 1136.

bitatem, consurgunt.“ Tyto formulace listu prozrazují vysokou stylizační obratnost a dobrou znalost antických vzorů — jako bychom četli některou ze stoických konsolací Senekových. Prozrazuje se zde žák kapujské rétorické školy, zdůrazňující ciceronské vzory.

V Jindřichových formulářích můžeme sledovat ještě další aspekty politického myšlení. Je to nejprve myšlenka národní a slovanské sounáležitosti, doprovázená protiněmeckým odporem, již podobnou známe z tzv. Dalimila, ze staročeské Alexandreidy, z Legendy o Jidášovi i z Vyprávění o zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara II. Je vyjádřena ve známějším textu, publikovaném Dollinerem jako n. XXXVII (Reg. II, n. 1106),⁹ jímž jako by Přemysl Otakar II. žádal polská knížata v r. 1278 o příspěví v boji s Rudolfem Habsburským: manifest se odvolává na územní sousedství, na příbuznost jazyka i krve a zejména staví Polákům před oči možnost, že kdyby české království vzalo Otakarovým bojem s Rudolfem za své, obrátila by se nenasytnost Němců proti Polsku: „... *si, quod absit, nos contingeret prefati regis oppressionem pessundari, insaciabiles theutonorum hiatus se liberius expanderent, et manus improbas facilius usque in ipsam provinciam extenderent ipsorum noxii appetitus; sumus enim vobis et terris vestris quasi firmum secure tuicionis preurbium; . . . is, qui vicinam domum, ne comburatur, defenderit, tuetur propriam mansionem.*“ B. Mendl¹⁰ odkazuje na „skromnější sice, ale přesto zcela zřetelný apel, že panovnice, která po předcích z polské krve pochází, má mítí soucit s těžkostmi ubožáků svého jazyka“.¹¹ O pravosti tohoto tzv. Přemyslova manifestu jakož i o duchu jeho nacionalismu bylo mnoho řečeno ve starší historické literatuře, nově se s ním pracuje jako s prokázanou formulářovou fikcí. Dnes obecně přijaté stanovisko je jasně formulováno u Petrova:¹² jeho autentičnost je vyloučena již tím, že protiněmecký tón textu je v rozporu s politikou Přemyslovou (kolonizace), což ovšem postihl a vyjádřil již J. B. Novák,¹³ a že odráží nikoli obecné politické nálady, nýbrž spíše Jindřichův vlastní, jeho italským původem nebo školením daný, poněkud zmatený a zjednodušený pohled na české poměry.

Méně známý než „manifest“, ale pozoruhodnější o to, že je spjat s reálné existujícími institucemi, je formulář (Doll. n. XVII, Reg. II, n. 1101), v němž se Přemysl obrací na generální kapitulu cisterciáckého řádu s žádostí, aby byl klášter ve Zlaté Koruně vyvázán z poddanství rakouských cisterciáků kláštera Sv. Kříže (Heiligenkreuz) a aby byl podřízen českému klášteru plasskému. Zde se však neargumentuje národní ideou, ale odporem k Rakušanům, kteří se prý rádi vzdali Otakarovy vlády a dobrovolně se poddali jinému panovníkovi: „*Sed quia fide, qua nobis dudum tenebamur astricti, nequiter in perfidiam permutata, serenitatis austrum in asteri*

⁹ ŠUSTA 1935, 253.

¹⁰ MENDEL 1928, 59 (doslov) a k témuž pozn. 16 str. 16, kde Mendl z tohoto Kunhutiina listu abatyši třebeňického kláštera Anežce cituje v překladu začátek a konec; originál viz PALACKÝ 1842, 287.

¹¹ K této tematice srov. Reg. II, n. 2254—2255 „De nativitate filii domini regis laudis preconia ponuntur“, kde se jeví jak idea centrální královské moci, tak idea národní.

¹² PETROV 1907, 63—65.

¹³ NOVÁK 1903, 56—57.

*nothi nubila convertentes Australes, et a locis nostri moderaminis se nimis procaciter, quin potius infideliter eximentes, sua colla iugo alterius domini submiserunt, sicque sue contra nos exererunt proterve rebellionis calcaneum, quod iam non sit tutum nobis, ut illius patrie homines in regno nostro aliquid facere habeant . . .*¹⁴

Mimořádně zajímavý a naprosto nestudovaný je text, publikovaný Dollinerem a Regesty pouze zaznamenaný (Doll. n. XI, Reg. II, n. 995), v němž se Otakar uchází o přátelství egyptského sultána Bajbarse, posílá mu dary a žádá, aby mu sultán poslal ostatky. Plné jméno tohoto mamlúckého tureckého sultána, který vládl celé muslimské říši včetně Egypta v letech 1260—1277, znělo Al-Malikaz-Záhir Ruknuddín Bajbars Al-Bundukdárí. Je o něm známo, že byl, jak ho správně označil ve svém komentáři Dolliner, „infestissimus christianorum hostis“: úspěšně bojoval nejen s křesťanským králem arménským, ale zmocnil se i řady tureckých měst a hradů, zvláště Antiochie, které byly v držení křižáků.¹⁵ Dolliner ve svém komentáři pátrá po důvodu, proč asi Otakar hodlal navázat se sultánem dobré vztahy, a soudí posléze, že se tak český král snažil překazit křižovou výpravu, již chtěl podniknout Rudolf Habsburský. Blíže pravdě je zřejmé J. B. Novák, který přechází tento text pouhým konstatováním,¹⁶ že s ním nemůžeme počítat jako s vážným aktem, vyšlým z kanceláře. To patrně odradilo historiky od toho, aby tomuto výtvaru věnovali jakoukoli pozornost, již si text ovšem zaslouží nepochybně spíše jako literární výtvar než jako historický dokument. Vše ostatní je sporné. Nabízí se především myšlenka, že před sebou máme čistou literární fikci, vzešlou z autorské potřeby odlehčit peru od vážných problémů doby a relativizovat je způsobem, který byl na danou dobu fantastický. Dovolovala něco takového mentalita služebníka křesťanského krále vůbec, překračovaly se takto občas její běžné hranice častěji, nebo se zde Jindřich dopustil mimořádné výstřednosti? Možné by bylo i řešení další, které by pak pomohlo vysvětlit nejen tuto neslýchanost, ale i jiné už zde naznačené problémy, onu příliš tvrdou protiněmeckou notu nebo i příliš ostrý ghibellinský tón: toto řešení by spočívalo ve zjištění, že Jindřich prostě opisoval — tuto možnost jsme už naznačili — z Petra de Vineis více než předpokládáme, a že tak i protiklerikální tón, protiřímské ladění a nakonec i vztahy k Orientu přenesl ze situace kolem Fridricha II. na české přemyslovské poměry.

L I T E R A T U R A

ANTIKA A ČESKÁ KULTURA. Red. K. Svoboda. Praha 1978.

CODEX diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Založil G. Friedrich. Praha 1904 a dále. Pro období vlády posledních Přemyslovců viz T. IV., T. V., ed. J. Šebánek—S. Dušková, Praha 1962—1982.

DOLLINER, Th.: Codex epistolaris Primislai Ottacari II. Wien 1803.

DUŠKOVÁ, S.: Kdo byl notář Jindřich? SPFFBU C 7, 1960, s. 59—74.

DOSKOČIL, K.: Protonotář Jindřich Vlach a notář Jindřich Vlach z Isernie. Časopis archivní školy, 1937—38, s. 86—106.

HAMPE, K.: Beiträge zur Geschichte der letzten Staufer. Leipzig 1910.

¹⁴ ŠUSTA 1935, 245; NOVÁK 1903, 54—55.

¹⁵ TAUER 1984, 156—157.

¹⁶ NOVÁK 1903, 60.

- HRUBÝ, V.: Jindřich Vlach z Isernie a počátky městských knih pražských i desk zemských. *Časopis archivní školy*, I, 1923, s. 142—166.
- JIREČEK, H.: Dva Vlachové v Čechách. *Časopis Českého Muzea*, 1870.
- MENDL, B.: *Listy královny Kunhuty králi Přemyslovi*. Praha 1928.
- NOVÁK, J. B.: Henricus Italicus und Henricus de Isernia. *MIÖG*, 20, 1899, s. 253 až 275.
- NOVÁK, J. B.: Tzv. Codex epistolaris Primislai Ottocari II. *ČCH*, 1903, s. 46—68.
- NOVOTNÝ, V.: *Rozmach české moci za krále Přemysla Otakara II*. Praha 1937.
- PALACKÝ, Fr.: *Ueber Formelbücher*. Prag 1842.
- PETROV, A. L.: *Henrici Italicus Libri formarum a tabulario Ottocari II Bohemorum regis*. Peterburg 1906, 1907.
- REGESTA diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, II. Ed. J. Emler, Praha 1882.
- ROTT, J.: Přemysl Otakar II. a veřejné mínění jeho doby. *ČCH*, 2, 1896, s. 297—308.
- SLOVNÍK latinských spisovatelů. Red. A. Vidmanová—E. Kutáková, Praha 1984.
- ŠUSTA, J.: *Soumrak Přemyslovců*. Praha 1935.
- ŠEBÁNEK, J. a kol.: *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha 1971 (1984).
- TAUER, F.: *Svět islámu. Jeho dějiny a kultura*. Praha 1984.
- TRÉŠTÍK, D.: *Formularze czieskie XIII wieku*. *Studia źródłoznawcze, Commentationes*, VII, 1962.
- ULANOWSKI, B.: *Przyczynki źródłowe do ostatnich lat panowania Ottakara II.*, SRP, XII. Kraków 1888.

DIE ZEIT DES PŘEMYSL OTOKAR II. IN DEN FORMULAREN HEINRICHS VON ISERNIA

Die Verfasserin der Studie versucht, in den dem Heinrich von Isernia zugeschriebenen Urkunden- und Epistelformularen den Reflex der politischen Ideen der Zeit von Přemysl Ottokar II. zu entdecken. In den von Emler und Dolliner herausgegebenen Formularen findet sie vor allem die Idee der Notwendigkeit der zentralen Herrschergewalt und die Verherrlichung des starken Herrschers, den nationalen und antideutschen Gedanken und die antipäpstliche Stimmung ghibellinischer Art. Aufgrund dessen, daß einige von diesen Zügen dem damaligen politischen Klima in Böhmen und den Intentionen Přemysls nicht eigen waren, macht die Verfasserin auf die Möglichkeit aufmerksam, daß Heinrich möglicherweise aus dem Epistelwerk des Notars Petrus de Vineis mehr schöpfte als allgemein vorausgesetzt wird. Weiter betont sie, daß Formulare ein Genre darstellen, das eher der Literatur als der Geschichtsschreibung eigen ist, und daß sie als solche zu untersuchen sind.

